

Оксана РУДА

*доктор історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>
e-mail: oxana.ruda@gmail.com*

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «МІЗРАХІ» В РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ШКІЛЬНИЦТВА У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Проаналізовано діяльність єврейської партії «Мізрахі» в 20–30-х роках ХХ ст., спрямовану на розвиток приватного єврейського шкільництва з мовою навчання іврит. Констатовано, що в міжвоєнній Польщі учні-євреї були позбавлені можливості здобувати початкову освіту в державних навчальних школах із рідною мовою викладання, оскільки урядовці лише частково виконували відповідні постанови Малого Версальського договору 1919 р. Відзначено, що розвиток єврейського шкільництва також ускладнювався колонізаційною політикою влади, культурною та мовною неоднорідністю євреїв Польщі. Зазначено, що польськомовні «шабасувки», які реалізували загальнодержавну програму виховання учнів-євреїв у дусі лояльності до влади, сприяли їх асиміляції, а та частина єврейської громадськості, яка сприймала ці навчальні заклади як асиміляційний чинник, активно долучилася до розширення мережі приватних єврейських шкіл із мовами викладання їдиш чи іврит. Стверджено, що вагома роль у розвитку релігійно-національних навчальних закладів із мовою викладання іврит належала партії «Мізрахі», програмні засади якої поєднували єврейську релігійну традицію з діяльністю, спрямованою на формування Єврейської держави на території Палестини.

Розглянуто діяльність єврейських культурно-освітніх товариств «Ябне» та «Мітет», якими опікувалася «Мізрахі», що долучилися до заснування дошкільних навчальних закладів, початкових і середніх шкіл, учительських семінарій, вечірніх курсів, народних університетів, читалень, бібліотек тощо. Простежено, що в цих навчальних закладах основний наголос було зроблено як на вивченні юдаїстичних предметів, так і світських. Спостережено, що відведення у школах належної уваги навчанню іврит, єврейської літератури та єврейської історії, сприяло збереженню національної ідентичності учнів-євреїв.

Ключові слова: політична партія «Мізрахі», Польська держава, культурно-освітні товариства, релігійно-національні школи, іврит, їдиш.

У єврейській культурі освіта традиційно відігравала дуже важливу роль. Для єврейського народу притаманним було пошанування освіченості як однієї з визначальних складових системи єврейських культурних цінностей й переконання, що в

якій би нужді батьки не опинилися, дітям обов'язково треба дати освіту¹. Вивчення історичного досвіду євреїв міжвоєнної Польщі, які у складних суспільно-політичних та економічних умовах спромоглися розвивати приватне шкільництво з мовами викладання іврит чи їдиш, організовувати різноманітні форми позашкільної освіти, донині викликає значний інтерес у дослідників.

Розвиток єврейських приватних початкових і середніх навчальних закладів у 20–30-х роках ХХ ст. уже був предметом дослідження українських та іноземних учених. Діяльності єврейських політичних сил, культурно-освітніх товариств й організацій, спрямованої на піднесення освітнього рівня єврейської меншини, присвячені праці польських дослідників Діни Дахувни (Dina Dachówna)², Ерзи Мендельсона (Ezra Mendelsohn)³, Самюеля Хмелєвського (Samuel Chmielewski)⁴ й Агнешки Шарковської (Agnieszka Szarkowska)⁵. Роль єврейських партій у розвитку національного приватного релігійного та світського шкільництва висвітлювала американська дослідниця Міріам Айзенштайн (Miriam Eisenstein)⁶. Діяльність єврейських політичних сил на західноукраїнських землях представили українські дослідники Максим Гон⁷ та Іван Монолатій⁸. Проблеми функціонування єврейського шкільництва в міжвоєнній Польщі висвітлювали Борис Орач⁹ і Юрій Крамар¹⁰. Однак освітню діяльність політичної партії «Мізрахі», яка опікувалася розвитком єврейських навчальних закладів, ці дослідники висвітлювали фрагментарно.

Мета статті – дослідити роль політичної партії «Мізрахі» у розвитку приватного єврейського релігійно-національного шкільництва в міжвоєнній Польщі.

¹ Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. *Нариси з історії та культури євреїв України*. 3-є вид. / за ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і літера, 2005. С. 296.

² Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1935. R. 9. Nr 3–4. S. 245–268.

³ Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / z ang. przeł.: A. Tomaszewska. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1992. 354 s.

⁴ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937. 45 s.

⁵ Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej. *Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej / pod red. J. Nikitorowicza, D. Misiejuk, M. Sobckiego*. Białystok: Trans Humana, 2007. S. 116–126.

⁶ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39. Their Philosophy and Development. New York: King's Crown Press, 1950. 112 p.

⁷ Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на західноукраїнських землях у контексті політичних процесів початку ХХ століття. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 43–67.

⁸ Монолатій І. Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Judaica Ukrainica*. (Київ). 2012. № 1. С. 73–110.

⁹ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку ІІ світової війни. *Збірник матеріалів наукової конференції «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (м. Львів, 12–14 листопада 2007 р.) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (м. Львів, 27–28 жовтня 2008 р.)*. Львів, 2010. Ч. 2. С. 155–167.

¹⁰ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині в міжвоєнний період. *Архіви України*. (Київ). 2014. Вип. 6(294). С. 132–140.

У Польській державі розвиток єврейського шкільництва ускладнювався як політикою колонізації, так і культурною, політичною та мовною неоднорідностями єврейської спільноти (частина євреїв рідною мовою вважала їдиш, інша – іврит, асимільовані – польську). Польща лише частково дотримувалася зобов'язань, що випливали з постанов Малого Версальського договору 1919 р. у питанні організації державних єврейських початкових шкіл на теренах компактного проживання євреїв. Невиконаними залишилися ст. 9 та ст. 10, відповідно до яких влада зобов'язалася виділяти кошти на розвиток єврейського шкільництва з рідною мовою викладання¹¹. Державним коштом у Польщі фінансувалися лише т. зв. «шабасувки» – державні єврейські школи з польською мовою навчання. Відповідно до приписів Міністерства віросповідань і освіти (МВіО), з 1923 р. тут навчали за програмами польських шкіл із двогодинним курсом юдаїзму, а учні були звільнені від занять у суботу та на єврейські свята. Однак через низький рівень навчання «шабасувки» відвідувало менше 10 % усіх учнів-євреїв. На початку 20-х років у Польщі, переважно на теренах колишнього Королівства Польського, діяла 191 єврейська державна школа з польською мовою викладання, у якій навчалася 34 200 учнів і працювало 1 046 учителів. З кожним роком кількість цих шкіл зменшувалася, унаслідок об'єднання їх із польськими навчальними закладами¹². Єврейських державних шкіл із мовами викладання їдиш чи іврит засновано так і не було.

Частина учнів навчалася у приватних початкових школах, які відіграли важливу роль у розвитку єврейської освіти. Для приватного єврейського шкільництва були притаманні значні відмінності в підходах до виховання, які віддзеркалювали соціальні та релігійні течії різних верств населення, а також у ньому викристалізувалося декілька напрямів: релігійні школи, мішані школи для дітей різних віросповідань і світські. Навчальні заклади утримували релігійні гміни, товариства й організації, політичні партії, приватні особи тощо. Релігійні школи займали домінуючі позиції, оскільки традиційно освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Увесь навчальний і виховний процес у релігійних школах із мовою навчання їдиш ґрунтувався на релігійних догмах, запроваджувалися обов'язкові релігійні практики, світські предмети викладали лише в реформованих хедерах. Натомість у релігійних школах із мовою навчання іврит учні мали змогу вивчати як юдаїстичні предмети, так і світські, зокрема єврейську історію, культуру, івритомовну літературу, що сприяло формуванню у них національної свідомості. У навчальних закладах змішаного типу навчалися учні різних національностей, викладали як світські вчителі, так і духовенство. У навчальних програмах певну кількість годин відводили на вивчення релігії для школярів різних віровизнань (цей предмет був факультативним, і діти відвідували його лише за згодою батьків чи опікунів), навчання релігії перебувало під контролем релігійних організацій та шкільної влади. У світських школах у навчальному та виховному процесах релігійні догмати були

¹¹ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 37–39.

¹² Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1968. S. 163; Żyndul J. Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2000. S. 124.

відсутні¹³. У цих навчальних закладах учні мали змогу вивчати єврейську історію, культуру та літературу. Частина предметів, зокрема історію та географію, польську мову, викладали державною мовою. Випускники світських єврейських приватних шкіл після закінчення навчання краще ідентифікували себе з польським суспільством. Вони добре усвідомлювали, що можуть вільно засвоювати польську культуру, при цьому плекаючи власну національну ідентичність. Лише деякі з них відмовлялися від єврейських цінностей та релігії. Усі єврейські приватні школи, які домагалися зрівняння у правах із державними навчальними закладами, були зобов'язані дотримуватися програм державних шкіл і їхніх виховних принципів¹⁴.

У 1936 р. у Польщі діяло 1 465 єврейських шкіл (державних і приватних), де навчалось близько 170 тис. учнів. У 1937/1938 н. р. функціонувало 452 приватні школи для учнів єврейського походження, з них із мовами навчання їдиш – 57, іврит – 162, їдиш та іврит – 7, польською і їдиш – 112, польською й іврит – 114. Однак у них навчалось лише близько 21 % усіх учнів-євреїв, решта відвідували польські, українські або утраквістичні навчальні заклади¹⁵. Наприклад, у 1934/1935 н. р. з усіх 425 566 школярів-євреїв у державних початкових школах навчалось 343 671 (80,8 %), а у приватних – 81 895 осіб (19,2 %) ¹⁶.

Потреби єврейської громади в середній освіті також задовольняли приватні навчальні заклади, у яких викладання здійснювалось польською мовою за програмами, затвердженими для державних гімназій. Додатково учні вивчали іврит чи їдиш, єврейську історію, а також на вибір французьку чи англійську мови. Випускники єврейських гімназій отримували атестат зрілості такого ж зразка, як і польських державних гімназій. Єврейські польськомовні гімназії надавали учням добру базу для здобуття освіти у вищих навчальних закладах. Єврейська молодь також навчалася в польських, українських та німецьких гімназіях¹⁷. Загалом у 1922/1923 н. р. у середніх школах навчалось 52 041 учень єврейської національності, або 23,5 % загальної кількості школярів Польщі. По всій Польщі діяло 48 приватних єврейських гімназій і 43 ліцеї. У 1938/1939 н. р. у Львівському шкільному окрузі функціонувало 11 приватних єврейських гімназій (9 – «з правом публічності», 2 – «без права публічності») та 10 єврейських ліцеїв із польською мовою викладання (6 і 4 відповідно)¹⁸. Єврейські школярі надавали перевагу приватним єврейським середнім навчальним закладам, зокрема в 1934/1935 н. р. їх тут навчалось 48 % від загалу учнів-євреїв середніх шкіл, у неєврейських приватних – 18,3 %, у державних – 30,9 %, іншої підпорядкованості – 2,2 %¹⁹.

Значну роль у розвитку єврейського приватного шкільництва відіграла заснована 1902 р. у Катовіцах Організація сіоністів-ортодоксів «Мізрахі» («Merkaz

¹³ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (далі – Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 95. K. 1–6; Sygn. 96. K. 2; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 118, 121.

¹⁴ Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 119, 123, 126.

¹⁵ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... S. 163, 204–205.

¹⁶ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 11, 14.

¹⁷ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни. С. 161–164; Żydowskie życie umysłowe w cyfrach. *Nasz Przegląd*. (Warszawa). 1924. 10 października. Nr 279.

¹⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... S. 170, 184.

¹⁹ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 24.

Ruhani», Духовний центр), яка входила до складу світової організації «Мізрахі» з центром в Єрусалимі²⁰. Представляючи праве крило Сіоністської партії в Польщі (Histachdruth ha'Cyjonith be'Polonijah), «Мізрахі» в 1917 р. оголосила себе незалежною партією релігійних євреїв Польської держави з центром у Варшаві. Очолив її Хаїм Фарбштайн (Haim Farbstein)²¹. Програмні засади «Мізрахі» поєднували єврейську релігійну традицію з діяльністю, спрямованою на відродження незалежної держави на теренах Палестини: поширення релігійної свідомості та знання Талмуду, з підтримкою переселення до Ерец-Ізраель²². Партійці сподівалися, що новостворена Єврейська держава не намагатиметься звільнитися від багатівікового впливу Тори та єврейського релігійного минулого, а навпаки, прагнутиме увічнити цю релігійну спадщину в середовищі свободи. Саме тому національний елемент був невіддільною частиною програми «Мізрахі», у якій робився акцент на необхідності знання івриту, єврейської історії та івритомовної літератури. Партійці прагнули розвивати активних індивідів, які би виступали за емансипацію євреїв у діаспорі та побудову незалежної держави на території Палестини²³.

Від загальних сіоністів «Мізрахі» відрізняло трактування місця релігії в житті єврейської спільноти, яка мала верховодити над усіма аспектами єврейського життя, і лише в шкільництві могли бути запроваджені світські предмети. Зокрема, у програмі партії зазначено, що вона визнає те, що без ґрунтового світського виховання національне єврейське відродження неможливе, а також саме в релігії вбачає головне джерело морального виховання молоді й основну підвалину етичного життя. З огляду на це «Мізрахі» домагалася створення релігійних єврейських шкіл, які б давали повну світську освіту відповідно до урядової програми. Для реалізації цієї мети партія обстоювала повну шкільну автономію для євреїв із правом контролю в інтересах держави. Національною єврейською мовою партійці вважали іврит²⁴. Члени «Мізрахі» сподівалися на вирішення єврейського політичного питання через здобуття культурно-національної автономії. Культурно-національний розвиток мав відбуватися на засадах релігії та єврейської традиції мовою іврит²⁵. Головні програмні засади партії зводилися до поширення релігійної свідомості, знань Талмуду, підтримки еміграції євреїв до Палестини задля відродження національної держави²⁶.

Організаційно партія поділялася на три автономні територіальні структури: одна діяла на теренах колишнього Королівства Польського і східних воєводствах із центром у Варшаві, друга – в Західній Малопольщі та Сілезії з центром у Кракові, третя – у Східній Малопольщі з центром у Львові. Свої впливи в Галичині вона

²⁰ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 75.

²¹ Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг. *Евреи Евразии*. (Київ). 2005. № 1(8). Январь–Март (Тевет–Адар II 5765). URL: <http://library.eajc.org/page66/news13450> (дата звернення: 29.01.2018).

²² Монолатій І. Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери... С. 91.

²³ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 88–89.

²⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 4; Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi». *Belcikowska A. Stronictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna oprac. J. Belcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 493–494.*

²⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 88.

²⁶ Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на західноукраїнських землях... С. 48.

поширювала через крайову організацію «Мізрахі» зі справ Східної Галичини, яка діяла у Львові. На початку 30-х років у краї партія мала близько 3 000 членів²⁷.

Члени «Мізрахі» провадили активну культурну та освітню діяльність, засновували й утримували дошкільні заклади, початкові та середні школи з мовою навчання іврит (відповідно до вимог МВіО, деякі предмети викладали польською мовою), у яких особливе місце відводилося релігії, а також семінарію для рабинів у Варшаві (готувала рабинів і вчителів). Релігійні навчальні заклади «Мізрахі», централізовані 1927 р. у межах культурно-освітнього товариства «Ябне» («Jabne»), займали проміжне місце між ультраортодоксальними школами партії «Агудат Ізраель» та освітніми інституціями інших єврейських політичних сил чи організацій Польщі. Школи «Мізрахі» поєднували єврейську релігійну традицію, світську культуру, іврит тощо. Світські предмети в них викладали польською мовою відповідно до програм, затверджених МВіО для державних навчальних закладів, а релігійні – на івриті за власними навчальними програмами (приблизно 22–23 год на тиждень)²⁸. Випускники шкіл мали володіти знаннями з біблійної та талмудичної літератури, гуманітарних наук, а також добре орієнтуватися в тогочасній єврейській літературі. Учні складали екзамени як із релігійних, так і зі світських предметів (іспити з них приймала державна екзаменаційна комісія)²⁹.

Навчальні програми ешив, що діяли під опікою «Мізрахі», відрізнялися від програм ешив, заснованих за сприяння партії «Агудат Ізраель». У ешивах «Мізрахі» спостерігалася тенденція до розширення навчальної програми внаслідок залучення до неї світських дисциплін на додаток до вивчення Талмуду. За сприяння «Мізрахі» одна з перших реформованих ешив була заснована 1905 р. у Ліді (Гродненщина). У ешивах, котрі діяли за підтримки партії, студенти мали змогу вивчати іврит та івритомовну літературу, єврейську історію, польську мову і літературу тощо. Також діяли аграрні ешиви, у яких студенти проводили півдня на відкритому повітрі під наглядом експертів-агрономів, а іншу половину – за вивченням релігійних та світських предметів під наглядом рабинів і вчителів³⁰.

Члени «Мізрахі» організовували вечірні школи для робітничої молоді, де поряд із загальноосвітніми предметами, Торою та Талмудом викладали іноземні мови, історію єврейського народу (за підручником історика Маєра Балабана (Maier Bałaban)), іврит. У різних містах Галичини діяли вечірні курси для молоді з вивчення івриту, єврейської історії та культури, що мали сприяти формуванню в єврейській молоді національної свідомості³¹.

Під опікою «Мізрахі» перебували культурно-освітні товариства, які розвивали єврейське приватне шкільництво. Виховна концепція товариства «Ябне», створеного в 1922 р. за підтримки «Мізрахі», полягала у поєднанні сіоністських

²⁷ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 8; AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 4.

²⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 4; Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет: монографія. Львов: Львовское общество еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 2003. С. 55; Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 88.

²⁹ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 90.

³⁰ Ibid.

³¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 4; Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет. С. 55.

ідей із цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури³². Його метою було поширення іврити, культури й освіти серед євреїв у національно-релігійному дусі³³. За сприяння партії товариство утримувало дошкільні навчальні заклади, початкові школи, вечірні курси, наглядало за належним викладанням іврити та юдаїстичних предметів у єврейських школах, засновувало народні університети, читальні й бібліотеки, організовувало літні табори, гуртки фізичного виховання для єврейської учнівської молоді, влаштовувало концерти, вистави й інші благодійні акції з метою збору коштів на потреби національного шкільництва³⁴. Мовою викладання у школах «Ябне» був іврит чи польська, залежно від місця розташування навчальних закладів: у південно-східних воєводствах – іврит, а в центральних – польська. Територіально навчальні заклади товариства розміщувалися так, що 50 % із них діяли в центральних воєводствах, 24 % – у східних, 23 % – у південних та 3 % – у західних³⁵. У 1933 р. під керівництвом «Ябне» діяли 134 навчальні заклади (81 початкова школа, 4 середні, 5 семінарій для вихователів дошкільних закладів, 27 релігійних курсів для хлопців і 17 – для дівчат) з 14 461 учнем і 544 учителями. У 1934/1935 н. р. товариство опікувалося 220 початковими школами та дошкільними закладами, 3 середніми школами, 2 семінаріями для рабинів та 4 єшивами. У 1938 р. шкільна мережа «Ябне» охоплювала 150 шкіл із 25 тис. учнів, загалом товариство опікувалося 238 навчальними осередками³⁶.

Створені під егідою товариства релігійно-національні школи вдало поєднували ідеологію шкіл товариства «Тарбут» («Tarbut», «Культура»), яким опікувалася Сіоністська партія в Польщі, та релігійних шкіл партії «Агудат Ізраель». У цих навчальних закладах акцент було зроблено на вивченні предметів юдаїстики й іврити, натомість менше годин (24, а не 36 год як у державних навчальних закладах) відводили на світські предмети³⁷. Навчальна програма останніх відповідала тому рівню, який вимагали в державних навчальних закладах для національних меншин. З 1925 р. МВіО дало згоду на звільнення учнів початкових шкіл «Ябне» від виконання шкільного обов'язку в загальноосвітніх школах.

Члени «Мізрахі» намагалися забезпечити освітню мережу «Ябне» такими педагогічними кадрами, які, крім відданості релігійним національним ідеалам партії, також були б добре обізнані з новітніми педагогічними думкою та практикою. Зауважмо, що вчительські кадри для єврейських навчальних закладів готував Єврейський педагогічний інститут, навчальні програми якого передбачали вивчення Танаха (Старого Заповіту), Талмуду, а також іврити, єврейської історії та сучасної

³² AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402; AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 89–92; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... S. 177, 179.

³³ Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 302; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... S. 176.

³⁴ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 133–134.

³⁵ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 41, 70–71.

³⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 65; Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. S. 302–303; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 70–71.

³⁷ Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. S. 265.

єврейської літератури³⁸. До реформи 1932 р., зокрема в 1925/1926 н. р., єврейська молодь мала змогу навчатися в 120 державних семінаріях, 71 приватній і на 3 державних учительських курсах. Загалом у вказаний період з 34 500 слухачів єврейська молодь становила 1,8 %. Окремих учительських державних семінарій із мовами навчання іврит чи їдиш у Польській державі не було, оскільки не функціонувало державних шкіл із цими мовами навчання. Натомість учителів для приватних шкіл із мовами навчання їдиш та іврит у 1925/1926 н. р. готували три приватні семінарії з мовою викладання іврит (з яких одна – для вихователів дошкільних закладів) та одна приватна семінарія з мовою навчання їдиш. Після реформи 1932 р. учителі навчалися у трирічних педагогічних ліцеях і дворічних педагогіях³⁹. У 1937 р. у Варшаві засновано просемінарію, яка була підготовчою школою до вступу в педагогічний ліцей та водночас навчальним центром для викладачів релігієзнавства в мережі «Мізрахі». Навчальна програма закладу охоплювала такі предмети: біблійну літературу, талмудичну літературу, філософію релігії, іврит, івритомовну літературу, єврейську історію, математику, географію, природничі науки, географію та історію Польщі, польську мову й літературу, методологію і педагогіку⁴⁰. Для підвищення кваліфікаційного рівня учителів «Ябне» забезпечувало їх найновішою педагогічною літературою, організувало навчальні конференції, на яких педагоги обмінювалися думками щодо актуальних освітніх проблем⁴¹. Здобуті знання учителі застосували не лише на уроках, вони також долучалися до позашкільного виховання єврейської молоді, брали участь у роботі молодіжних організацій, які діяли при «Мізрахі». Зокрема, організація «Гехалук-Мізрахі» («Hechaluc-Namizrachi») заохочувала молодь до вивчення івриту та єврейської культури, занять фізичною працею, а також готувала емігрантів для роботи в Палестині. Завданням членів «Цейрей Мізрахі» («Ceirej Mizrachij») була самоосвіта в релігійному дусі, пропагування єврейської культури та формування національної свідомості в єврейській громаді⁴². Щоб поширити свій вплив на всі верстви єврейського населення Польщі, члени «Мізрахі» заснували народний університет у Варшаві, популяризували партійну ідеологію через пресу, книжкову продукцію тощо⁴³.

Навчальні заклади «Ябне» користувалися значною популярністю серед євреїв, однак дещо меншою, ніж релігійні школи Центральної освітньої організації «Хорев» («Chojrew») та товариства «Бейс Яков» («Bejs Jakow»), якими опікувалася партія «Агудат Ізраель». Наприклад, у 1937 р. «Хорев» опікувалася 177 школами з 49 123 учнями, «Бейс Яков» – 248 і 35 586 відповідно, «Ябне» – 229 і 15 923

³⁸ Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. (Львів). 2008. Ч. 52. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm> (дата звернення: 18.06.2017).

³⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 71–72.

⁴⁰ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 90.

⁴¹ Ibid. P. 91.

⁴² Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. Warszawa: Wyd-wo «Mniejszości Narodowe», 1932. S. 248–249; Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939): монографія. Львів, 2003. С. 265.

⁴³ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 92.

відповідно⁴⁴. Зауважмо, що, обираючи навчальний заклад для своїх дітей, євреї, особливо в маленьких містечках, надавали перевагу традиційним релігійним школам⁴⁵.

Під впливом «Мізрахі» перебувало також культурно-освітнє товариство «Мітет» («Місуюн тејсе Тога»). Воно організувало курси з вивчення івриту, релігійно-національні школи (навчали предметів юдаїстики на івриті, загальноосвітніх предметів – польською мовою). Зокрема, під керівництвом «Мітет» з 1920/1921 н. р. у Львові почала діяти семирічна загальноосвітня коєдукаційна школа, яка давала світську й релігійну освіту, що ґрунтувалася на вивченні івриту та давньоєврейської культури. У 1938 р. у школі навчалось 280 учнів і працювало 12 вчителів⁴⁶. Загалом товариства «Мітет» і «Ябне» зосередилися на піднесенні рівня освіти й культури єврейського населення, поширювали постулати національного відродження євреїв, формували в них національну свідомість, пропагували створення Єврейської держави на території Палестини⁴⁷.

Отже, розвиток єврейського шкільництва в міжвоєнній Польщі ускладнювали декілька чинників: лише часткове виконання Польщею постанов Малого Версальського договору 1919 р. щодо організації початкових державних навчальних закладів з єврейською мовою викладання, колонізаційна політика влади, культурна та мовна неоднорідність євреїв. Як наслідок, у міжвоєнні роки не було засновано жодної державної початкової школи з мовами навчання іврит чи їдиш, а ті державні єврейські польськокомвні, які діяли, сприяли асиміляції учнів-євреїв. За таких умов єврейська спільнота змушена була самостійно розвивати мережу приватних шкіл із мовами викладання їдиш чи іврит. Вагома роль у розвитку релігійно-національних навчальних закладів із мовою викладання іврит належала ортодоксальній партії «Мізрахі». Саме ця партія, а також культурно-освітні товариства «Ябне» та «Мітет», якими вона опікувалася, долучилися до заснування івритомовних початкових і середніх шкіл, учительських семінарій, вечірніх курсів тощо, у яких робився акцент на вивченні юдаїстичних та світських предметів. Навчання релігії, івриту, єврейських літератури й історії сприяли збереженню національної ідентичності учнів-євреїв.

REFERENCES

1. Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce. (1938). (Vol. 1). Warsaw: RENESANS [in Polish].
2. Chałupczak, H., & Browarek, T. (2000). Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. In E. Walewandr (Eds.), *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza*

⁴⁴ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 96.

⁴⁵ Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 101–102.

⁴⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 8; Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 5. Спр. 78. Арк. 94; Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce. Warszawa: RENESANS, 1938. T. 1. S. 429–430; Wierzbieniec W. Społeczność Żydowska Przemysła w latach 1918–1939. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. S. 239, 241–242; Żebrowski R., Borzymińska Z. Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku (Zarys). Warszawa: AMARANT, 1993. S. 96–97.

⁴⁷ Tomaszewski J. Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Wyd-wa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. S. 97; Wierzbieniec W. Społeczność Żydowska Przemysła... S. 230.

- w Polsce w latach 1918–1939 (pp. 281–307). Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [in Polish].
3. Chmielewski, S. (1937). *Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce*. Warsaw: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych [in Polish].
 4. Dachówna, D. (1935). Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*, 9 (3–4), 245–268 [in Polish].
 5. Eisenstein, M. (1950). *Jewish schools in Poland, 1919–39. Their Philosophy and Development*. New York: King's Crown Press [in English].
 6. Hon, M. M. (2014). Działalność ięvrejskych politycznych partii na zachidnoukraińskich ziemiach u kontekście politycznych procesów początku XX stulecia. In *Yevreiska natsionalna spilnota v kontekście intehratsii ukrainskoho suspilstva: monohrafiia* (pp. 43–67). Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
 7. Honigsman, Ya. (2005). Politicheskie partii i grupy sredi evreev Polshy i Zapadnoi Ukrainy v 1919–1939 gg. *Evrei Evrazii*, 1, 8. Retrieved from <http://library.eajc.org/page66/news13450> [in Russian].
 8. Honigsman, Ya. S. (2003). *Gorodok Lvovskii i Mostiska – evreiskie obshhiny, kotoryh net: monografiia*. Lviv: Lvovskoe obshhestvo evreiskoi kultury im. Sholom-Aleixema [in Russian].
 9. Kacharaba, S. (2003). *Emihratsiia z Zakhidnoi Ukrainy (1919–1939): monografiia*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
 10. Kerzhner, A. (2005). Tradycii ta pobut ięvreiv Ukrainy. In L. Finberh & V. Liubchenko (Eds.), *Narysy z istorii ta kultury ięvreiv Ukrainy* (pp. 275–299). (3d rev. ed.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
 11. Kramar, Yu. V. (2014). Osvitnie zhyttia ięvreiskoi hromady na Volyni v mizhvoiennyi period. *Arkhivy Ukrainy*, 6 (294), 132–140 [in Ukrainian].
 12. Mauersberg, S. (1968). *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. Wrocław; Warsaw; Krakow: Wydawnictwo PAN [in Polish].
 13. Melamed, V. (2008). Mizh dvoma Svitovymy vijnamy (1919–1939 r.). *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «Yi»*, 52. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm> [in Ukrainian].
 14. Mendelsohn, E. (1992). *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym* (A. Tomaszewska, Trans.). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
 15. Monolatii, I. (2012). Yevreyskiy dyskurs zachidnoukraińskoi etnopolitycznoi sfery (kinets XIX – pochatok XX st.). *Judaica Ukrainica*, 1, 73–110 [in Ukrainian].
 16. Orach, B. (2010). Yevreiska osvita u Lvovi do pochatku II svitovoi viiny. In *Zbirnyk materialiv nauk. konf. «Zberzhennia ięvreiskoi istoriko-kulturnoi spadshyny, iak chastky ukrainskoi ta svitovoi kultury: pravovi, istorichni, mystetski ta muzeini aspekty» (12–14 lystopada 2007, m. Lviv) ta «Ukraino-ięvreiski vziaimyny: kulturolohichni, istorichni, sotsiolohichni aspekty»*, prysviachena 90-i richmytsi proholoshennia ZUNR (27–28 zhovtnia 2008, m. Lviv) (Pt. 2, pp. 155–167). Lviv [in Ukrainian].
 17. Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi». (1925). In Bęcikowska A., *Stronictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r.* (pp. 493–494). Warsaw: Dom Książki Polskiej [in Polish].

18. Szarkowska, A. (2007). Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej. In J. Nikitorowicz & D. Misiejuk & M. Sobiecki (Eds.), *Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej* (pp. 116–126). Białystok: Trans Humana [in Polish].
19. Tomaszewski, J. (1990). *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
20. Urbański, Z. (1932). *Mniejszości narodowe w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo «Mniejszości Narodowe» [in Polish].
21. Wierzbieniec, W. (1996). *Spoleczność Żydowska Przemysła w latach 1918–1939*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej [in Polish].
22. Żebrowski, R., & Borzymińska, Z. (1993). *Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku (Zarys)*. Warsaw: AMARANT [in Polish].
23. Żydowskie życie umysłowe w cyfrach. (1924, Październik 10). *Nasz Przegląd*, 279 [in Polish].
24. Żyndul, J. (2000). *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku*. Warsaw: Wydawnictwo DiG [in Polish].

Oksana RUDA

Doctor of Sciences in History

Senior Researcher at the

Department of Modern History

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

e-mail: oxana.ruda@gmail.com

THE ROLE OF THE «MIZRACHI» POLITICAL PARTY IN THE DEVELOPMENT OF JEWISH PRIVATE SCHOOLING IN INTERWAR POLAND

The activity of the Jewish party «Mizrachi» in the 20s and the 30s of the 20th century, aimed at developing private Jewish schooling with Hebrew as the medium of instruction, is analyzed. In interwar Poland, Jewish students were deprived of the opportunity to receive primary education in public schools in the mother tongue as the medium of instruction, as government officials only partially implemented the Little Treaty of Versailles of 1919. The development of Jewish schooling was also complicated by the Polonization policy, the cultural and linguistic heterogeneity of Poland's Jews. Polish-speaking «szabasówka», who implemented a nationwide program of educating Jewish students in the spirit of loyalty to the government, facilitated their assimilation. That part of the Jewish community, which perceived these schools as an assimilation factor, actively participated in expanding the network of private Jewish schools with Yiddish or Hebrew mediums of instruction. An important part in the development of such religious and national educational institutions took the Mizrachi party, whose program principles combined the Jewish religious tradition with activities aimed at forming a Jewish state in Palestine. The author examines the activities of the Jewish cultural and educational societies «Jabne» and «Micyjon tejece Tora», which were cared for by «Mizrachi». The

societies took part in establishing preschools, primary and secondary schools, teachers' seminaries, evening courses, public universities, reading clubs, libraries, and more. Both Judaic and secular subjects were taught in these educational institutions. Paying due attention to the teaching of Hebrew, Jewish literature, and Jewish history in schools helped preserve Jewish students' national identity.

Keywords: «Mizrachi» political party, Poland, cultural and educational societies, religious and national schools, Hebrew, Yiddish.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2020
33

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 33. 540 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії України, а також містять розвідки про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії репрезентують українсько-угорську наукову співпрацю, аналіз мовних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст. та за діалектними джерелами, а також дослідження проблеми інтеграції науково-технічного прогресу (психолінгвістичний аспект).

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу підручників з української літератури XIX століття в університетській системі, особливостей зображення подій Другої світової війни у прозі Росії, США й Угорщини XX століття, а також дослідження поезії – віршів Шевченка та урбаністичних віршів Георга Гайма та Богдана Ігоря Антонича.

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. Vol. 33. 540 p.

The collection unites studies in history, linguistics, and literary studies.

Articles of the historical section reveal current problems in Ukraine's history and contain research about famous people and their importance in forming Ukrainian statehood.

Linguistic studies represent Ukrainian-Hungarian scientific cooperation, analysis of linguistic phenomena based on the materials of the 16th-18th centuries and dialect sources, and research on the problem of integration of scientific and technological progress (psycholinguistic aspect).

Research on literary studies focuses on the analysis of textbooks on Ukrainian literature of the 19th century in the university system, the features of the events of World War II in the prose of Russia, the USA, and Hungary of the 20th century, as well as a study of poetry - poems by Shevchenko and urban poems by George Heim and Bohdan Ihor Antonych.

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 03.12.2020 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Паршин Ілля. Маловідома згадка про грамоту Луцького єпископа від 1319 року	3
Войтович Леонтій. Стільсько: між фактами і вигадками.	13
Пашук Володимир. Греко-католицьке духовенство – важливий соціальний чинник формування товариства «Просвіта»	38
Кондратюк Костянтин, Коцюмбас Ореста. Академічна гімназія у Львові (1849–1914)	50
Руда Оксана. Роль політичної партії «Мізрахі» в розвитку єврейського приватного шкільництва у міжвоєнній Польщі	69
Chotary Juriy. Пона Згінуї, the symbol of freedom and courage	81
Пагіря Олександр. Від співпраці до ворожнечі: протистояння Карпатської Січі та чехословацьких органів безпеки на зламі (1938–1939)	90
Ільницький Василь, Батюк Тарас. Боротьба радянських репресивно-каральних органів проти підрозділів тактичного відтинку 22 «Чорний ліс» (1946–1947)	111
Артимишин Юлія. «Закерзоння» як концепт: лінія–кордон–терен–втрачений регіон?	137
Боднар Галина. «Постійно відчували цензуру і відповідну планку над собою»: Львівський університет імені Івана Франка в 1970-х – середині 1980-х років (структура, викладачі, кадрова політика)	157
Піх Олег. Геополітичні розбіжності як чинник відносин Польщі та Росії (1994–2004)	177
Артимишин Павло. Харківські угоди 2010 року: візії політичних, медійних та експертних середовищ в Україні	194
Krasivskyi Orest, Pidberezhnyk Nadiia. Problems of nation-building processes in Ukraine at the present stage	214
Попко Сергій. Військово-політична співпраця України з НАТО: особливості імплементації програм співробітництва (кінець ХХ – початок ХХІ століття).	222
Матіїв Юлія. Соціальна політика в дискурсі політичних партій на позачергових виборах до Верховної Ради у 2014 році.	234
Воєнна історія	243
Підшибякін Сергій. Іловайська трагедія 2014 року в дискурсі української громадської думки	243

Полтавець Юрій. Особливості навчального процесу в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного на сучасному етапі	260
Постаті	270
Патер Іван. Іван Пулкою – український патріот, політик, державник	270
Сова Андрій. Освітньо-виховна діяльність Івана Боберського в Канаді.	294
Каменцев Денис. Публіцистична діяльність Володимира Сальського	306
Галів Микола, Огар Анна. «Член ОУН» Варвара Степанівна Журбенко: доля репресованої вчительки (за матеріалами архівно- кримінальної справи)	318
Кравець Наталія. Архівно-слідча справа Василя Проходи як історичне джерело	331
Костишин Роман. Громадсько-політична діяльність Володимира Кохана в 1920–1960-х роках	342
Романюк Михайло. Життєвий шлях Лицаря Срібного хреста заслуги УПА Івана Червака («Дністрового»).	352

МОВОЗНАВСТВО

Барань Єлизавета, Барань Адальберт. Внесок Іштвана Удварі в реабілітацію наукової спадщини Антонія Годинки	364
Осінчук Юрій. Церковнослов'янські запозичення в лексичній системі української мови XVI–XVII століть	379
Ястремська Тетяна. Картина світу і концепт: проблема (пере)осмислення.	394
Мех Наталія, Мех Олег. Інформаційно-техногенний фактор і людина: психолінгвістичний аспект	411

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Генц Адріана. Історія літератури чи філологічні студії: підручники з української літератури XIX століття в університетській системі	422
Барань Адальберт. Особливості зображення подій Другої світової війни у прозі Росії, США й Угорщини XX століття (за романами Василя Гроссмана «Життя і доля», Джеймса Джонса «Віднині і повік», Імре Кертеса «Знедоленість»)	433
Шкраб'юк Петро. У житті й боротьбі – разом (чотири силуетки про незвичайних жінок України)	448
Пастух Тарас. Шляхи рецепції віршів Шевченка	465
Гаврилів Тимофій. Місто в модерністичній поезії. Урбаністичні вірші Георга Гайма та Богдана Ігоря Антонича	480

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- Мочернюк Наталія.** [Рец.]: «Живий живе гадає!»: творча спадщина і чин Івана Іванця з погляду XXI століття [на кн.]: Іван Іванець (1893–1946). Стрілецькі мемуари, творча спадщина / Упоряд. А. Яців і Р. Яців; вст. сл.: П. Гринчишин; наук. ред. і авт. вст. ст. д.і.н. М. Литвин. Львів, 2019. 476 с.: іл. 494
- Голик Роман.** [Рец.]: Львівська Ставропігія XVIII – початку XX століття: консервативна організація перед викликами модерності [на кн.]: Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський музей історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с. 499
- Тараніна Богдана.** [Рец. на кн.]: Максим Яременко. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Вид-во УКУ, 2017. 272 с. (Серія «Київське християнство», т. 4). 503
- Приступа Євген.** [Рец. на]: Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського; Центр незалежних історичних студій. Львів, 2019. 512 с. 512
- Міщанин Василь.** [Рец. на]: Вегеш М.М., Віднянський С.В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парлам. вид-во, 2020. 472 с. + Іл., ім. пок. 516
- Голик Роман.** [Рец.]: Освіта для нації: нова праця про міжвоєнну Галичину [на кн.]: Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції: монографія / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с. 526

ЮВІЛЕЇ

- Реснт Олександр.** *Honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* . . . 530
- Ястремська Тетяна.** Слово про Вчителя:
до ювілею Павла Юхимовича Гриценка. 533